

Van horen zingen

De Toer Reeks bestaat uit kleine krachtige boeken die het gesprek in de gemeente over allerlei thema's willen stimuleren en verdiepen. De redactie is in handen van drs. Annelies Bouwman-Meeuse, medewerker Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie en coördinator vrijwilligerswerk voor het Protestants Landelijk Diensten Centrum, drs. Hanna van Dorssen, theologe en communicatieadviseur van de Protestantse Kerk & Diaconie Amsterdam en drs. René van der Rijst, predikant te Haarlem-Noord en Spaarndam.

Reeds verschenen:

Bert L. van der Woude (red.), *Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel* (2008)

Mirjam van Veen, *Koppig profeet en werelds geleerde. Een boekje open over Johannes Calvijn* (2009)

Jan L. de Jong, *Voorbij het Woord. Beeldende kunst als bron van bijbeluitleg* (2009)

Piet van Midden, *Oersoep en oeroloed. Bijbels spreken over schepping* (2010)

Hanna van Dorssen (red.), *Wie is God? Een vraag van alle eeuwen* (2010)

Hanna van Dorssen (red.), *Lieve deugd. Zeven deugdelijke bijbelse figuren* (2012)

Alfred C. Bronswijk, *Geloven op ooghoogte. Iconen – geschiedenis, schoonheid, betekenis* (2012)

René van der Rijst, *Over geloven gesproken. Het geloofsgesprek tussen ouders en volwassen kinderen* (2013)

Onder redactie van Nienke van Andel

Van horen zingen

Wegwijs in het nieuwe Liedboek

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Vormgeving: Studio Anton Sinke, www.antonsinke.nl

Foto omslag: Anton Sinke, dorpskerk te Oostkapelle

ISBN 978 90 239 2721 1

NUR 662

© 2013 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	7
1. Kerkmuziek <i>Sebastiaan 't Hart</i>	9
2. Kerkmusici <i>Cees-Willem van Vliet</i>	16
3. Liedbundels <i>Cees-Willem van Vliet</i>	21
4. Het <i>Liedboek</i> : wie, wat, waar? <i>Nienke van Andel</i>	29
5. Wegwijs in het <i>Liedboek</i> <i>Nienke van Andel</i>	34
6. Bronnen <i>Nienke van Andel</i>	43
7. Muziek in de ziel <i>Maarten Diepenbroek</i>	51
8. Zingen met alle generaties <i>Maartje Wildeman</i>	62
Gesprekssuggesties	73
Literatuur	76
Personalía	78

Woord vooraf

Een liedboek is om uit te zingen. Muziek is om uit te voeren. Lieder en zingen zijn om te zingen of te beluisteren. In de kerkdienst is het lied het menselijke antwoord op het eerste woord van God. Over muziek moet je dus eigenlijk niet al te veel praten. Je moet het doen. De klanken belichamen of de beat door je heen laten gaan. Het uitzingen.

Toch willen we in dit boekje een poging wagen om het gesprek over zingen in de kerk op gang te helpen. De verschijning van het *Liedboek - zingen en bidden in huis en kerk*, op 25 mei 2013, vormt hiervoor het aanknopingspunt. Wij zien dit liedboek als een aanzet tot een nieuw gesprek over muziek in de kerk, met name de gezongen muziek.

Wij behandelen in dit boekje de thema's die steeds weer naar boven komen wanneer mensen met elkaar in gesprek raken over muziek en zingen in de kerk. Wij weten ook dat deze gesprekken er soms verhit aan toe gaan. We hebben ervoor gekozen om in onze bijdragen niet de inmiddels bekende argumenten te herhalen en zo tegenstellingen aan te scherpen, maar juist de verbinding op te zoeken. Voortdurend hameren op hetzelfde aambeeld klinkt ons niet als muziek in de oren.

Wie graag in groepsverband nadenkt over zingen in de kerk en het *Liedboek*, zal eerst het kader moeten aangeven waarbinnen dat gebeurt. Wat bedoelen we met kerkmuziek? Welke rollen in de liturgie en welke liedbundels (her)kennen we? Daar gaan de eerste drie hoofdstukken op in. Dan komt het *Liedboek* in beeld. We nemen de lezer mee door het proces, door de indeling en door de bronnen die gebruikt zijn. Vervolgens, in de laatste twee hoofdstukken, kijken we verder,

naar de rol die liederen in het pastoraat kunnen spelen, en naar hoe muziek generaties zou kunnen verbinden.

Om de leesbaarheid te vergemakkelijken gebruiken we in dit boekje niet steeds de volledige titels van de liedboeken. *Liedboek* zonder nadere aanduiding verwijst naar het meest recente boek: *Liedboek - zingen en bidden in huis en kerk*. De afkorting LvdK gebruiken we voor het *Liedboek voor de Kerken* uit 1973. Bij lezing of bespreking van de hoofdstukken is het zinvol om deze beide boeken bij de hand te houden, omdat wij regelmatig naar liederen verwijzen. Ook hier geldt dat een verwijzing zonder nadere aanduiding verwijst naar een lied uit het *Liedboek* (in geval van teksten staat het paginanummer aangegeven) en dat, wanneer naar een lied uit het *Liedboek voor de Kerken* wordt verwezen, er duidelijk LvdK bij staat. Behalve liednummers zult u hier en daar ook verwijzingen naar websites tegenkomen. Deze staan uitgeschreven in een voetnoot, maar wie snel met smartphone of tablet naar de bewuste site wil, kan ook de QR-code scannen die op de pagina staat afgedrukt. Een (gratis) app om zo'n code te lezen kunt u vinden door bijvoorbeeld te zoeken op 'QR reader'.

De medewerkende auteurs zijn generatiegenoten van elkaar. Alle vijf zijn we in de beginfase van onze loopbaan. Wij hopen een muzikale toekomst in de kerk voor ons te hebben. De mensen in die kerk willen wij dienen met dit boek, in de hoop dat onze eerste aanzetten hun gedachten scherpen. Het is ons verlangen dat dit boekje bijdraagt aan de vorming en toerusting van geloofsgemeenschappen waarin het geloof niet alleen van horen zeggen is maar ook van horen zingen.

Houten, mei 2013
Nienke van Andel

1. Kerkmuziek

SEBASTIAAN 'T HART

Wat is kerkmuziek? Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven, moeten we eerst het begrip afbakenen. Kerkmuziek is muziek die klinkt in de kerk. Of, nog iets preciezer: muziek die klinkt in de liturgie. Kerkmuziek is dus niet hetzelfde als religieuze muziek. De *Messiah* van G.F. Händel en de musical *Jesus Christ Superstar* zijn wel religieuze werken, maar geen kerkmuziek: ze zijn bedoeld voor het theater, niet voor de liturgie. Met kerkmuziek wordt in dit hoofdstuk dus liturgische muziek bedoeld. Op de vraag wat liturgische muziek dan is, komen we later nog terug.

In grote lijnen zou je de visies op kerkmuziek in twee groepen kunnen onderverdelen. Aan de ene kant is er de opvatting dat voor de Allerhoogste alleen het allermooiste goed genoeg is. De mooiste kerken moeten worden gebouwd en de beste zangers worden aangetrokken om Hem de lofzang toe te zingen als een waardig offer. Daartegenover staat de opvatting dat God alleen het hart aanziet, en dat de intentie waarmee gezongen wordt veel belangrijker is dan de kwaliteit.

In dit hoofdstuk maken we een korte gang door de kerkgeschiedenis. Daarbij nemen we soms grote stappen. We kunnen helaas lang niet overal bijilstaan. Het accent ligt op de opvattingen van Luther en Calvijn en hun gezamenlijke achtergrond.

Vroege kerk

Ongeveer tweeduizend jaar geleden kwamen de eerste christenen bijeen. Ze ontmoetten elkaar in huiskamers en vierden

een eenvoudige liturgie, gebaseerd op de bijeenkomsten in de synagoge. De diensten bestonden uit schriftlezingen, zingen, bidden en de viering van het avondmaal. Toen de kerk zich uitbreidde en het christendom een heersende positie binnen de samenleving kreeg, werd de liturgie steeds rijker. In de kathedralen (bisschopskerken) ontstond een liturgie die niet zo zeer meer leek op de synagogale bijeenkomsten, maar eerder op de tempeldienst zoals bekend uit het Oude Testament. Net als in de tempel stond de muziek op hoog niveau en werd de liturgie met een plechtige toewijding gevierd. Dat gebeurde niet alleen op zondagochtend, maar zeven maal per dag, net als in de kloosters.

In de kleine parochiekerken ging het er natuurlijk veel eenvoudiger aan toe. En naast de voorstanders van kathedrale allure en pracht en praal zijn er ook altijd stromingen geweest die meer de nadruk legden op het innerlijk geloofsleven. Beide stromingen hebben hun eigen muziek voortgebracht. Ze hebben elkaar overigens ook beïnvloed. Aan de eerste danken we de prachtige koormuziek van Palestrina, Schütz, Bach, Bruckner en vele anderen. Aan de meer op het innerlijk gerichte stromingen danken we kerkliederen die in hun eenvoud vaak een sterke zeggingskracht hebben.

Gregoriaans

In het eerste millennium was de muziek van de kerk het gregoriaans. Dit is de verzamelnaam voor de eenstemmige, ongeleide zang van de christelijke kerk in de Middeleeuwen. De naam 'gregoriaans' is afgeleid van paus Gregorius de Grote (zesde eeuw). Hij gaf de kerkmuziek een grote stimulans door zangonderwijs te bevorderen en liturgische gezangen te ordenen. Of hij ook daadwerkelijk gezangen heeft gecomponeerd, is niet zeker. Volgens de overlevering werd de muziek hem ingegeven door de heilige Geest. Daarom staat hij altijd afgebeeld met een duif op zijn schouder. De teksten van het gregoriaans zijn vrijwel allemaal afkomstig uit de Bijbel, met name uit het boek Psalmen.

Meerstemmigheid en volkszang

Vanaf de twaalfde eeuw moest het gregoriaans langzaam maar zeker wijken voor meerstemmige muziek. Zangers gingen een extra 'tegenstem' improviseren bij de gregoriaanse gezangen, of ze zongen een lange lage toon als bastoon, de zogenaamde bourdontoon. In oosters-orthodoxe kerkmuziek is deze manier van zingen nog herkenbaar.

Het zingen werd steeds meer voorbehouden aan de voorzanger en het koor. Tegelijk ontstonden er liederen met aanstekelijke melodieën die dicht bij het volkslied stonden. De korte, vierregelige liederen worden *hymnen* genoemd, de langere met veel melodische herhalingen *sequensen*. Sommige daarvan zijn tot op de dag van vandaag bekend. De sequens *Kom o Geest des Heren kom* (669) en de hymne *Kom Schepper God, o heilige Geest* (670), beide voor Pinksteren, worden nog steeds over de hele wereld gezongen. Ook bijzonder geliefd waren de zogenaamde *leisen*: liederen in de volkstaal die eindigden met 'kyrieleis'. *Christus is opgestanden* (616) en *Nu zijt wellekome* (476) zijn hier voorbeelden van. In dat laatstgenoemde lied, overigens, wordt in het tweede couplet het woord *leisen* ook nog gebruikt: onze leisen = onze liederen.

Luther

De verschillende reformatoren gingen elk op verschillende wijze om met de kerkmuzikale traditie. We beperken ons hier tot Luther en Calvijn. Maarten Luther (1483-1546) zette de misliturgie die hij kende uit de Rooms-Katholieke Kerk min of meer voort. Hij ontwierp zowel een Latijnse als een Duitstalige orde van dienst. Hij schreef nieuwe, Duitstalige liederen die geschikt waren voor gemeentezang. Die liederen waren deels gebaseerd op oude Latijnse hymnen. Luthers bekende adventslied *Nun komm der Heiden Heiland* (433) is bijvoorbeeld een bewerking van de vijfde-eeuwse hymne *Veni redemptor gentium*.

Naast deze aandacht voor gemeentezang gaf Luther alle

ruimte aan zelfstandige koormuziek. De vaak al eeuwenoude (jongens)koren konden hun functie blijven vervullen. Ze zongen a capella (onbegeleid) of met begeleiding van instrumenten: violen, fluiten, trombones en op feestdagen ook trompetten en pauken. Alleen de instrumenten van de kroeg, de draailier en de doedelzak, kwamen bij Luther de kerk niet in. Belangrijke componisten van lutherse koormuziek zijn Michael Praetorius (1571-1621), Heinrich Schütz (1585-1672) en Johann Sebastian Bach (1685-1750). Daarnaast mogen de dichters en componisten van kerkliederen niet onvermeld blijven. Onder anderen Paul Gerhardt (1607-1676) als dichter en Johann Crüger (1598-1662) als componist hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het kerklied. In het *Liedboek* zijn liederen van dit duo in een Nederlandse vertaling te vinden, bijvoorbeeld 212, 441 en 623.

Calvijn

Johannes Calvijn (1509-1564) hervormde de liturgie en kerkmuziek veel radicaler dan Luther. Als twintiger had hij kennis gemaakt met gemeentezang in de volkstaal. Dit raakte hem diep, en hij besloot dat alle 150 psalmen in het Frans vertaald moesten worden, voorzien van nieuwe melodieën. Dat gebeurde. Clément Marot (1496-1544), op dat moment een van de beroemdste dichters van Frankrijk, kreeg opdracht de psalmen zodanig te vertalen dat ze voor een grote groep mensen goed zingbaar zouden zijn. Na Marots overlijden voltooide Théodore de Bèze (1519-1605) het dichtwerk.

Deze 150 psalmen samen worden het Geneefse psalter genoemd. Dat is een verwijzing naar de plaats waar ze zijn ontstaan: Genève. Het is een hardnekkig misverstand dat zij op de melodieën van bekende volks- en straatliedjes zouden zijn geschreven. Dit misverstand berust waarschijnlijk op het bestaan van een ander psalmboek waarin wel wereldlijke melodieën waren gebruikt: *de Souterliedekens* (Antwerpen, 1540). Het hergebruik van wereldlijke melodieën voor nieuwe, geestelijke teksten gebeurde overigens vaak in de zestiende en ze-

ventiende eeuw. Calvijn moest echter niets van deze praktijk hebben. Hij verbood het zelfs. De psalmmelodieën werden nieuw gecomponeerd, voor het grootste deel door Calvijns 'huiscomponist' en cantor Loys Bourgeois (±1510-±1560). In enkele psalmwijzen zijn gregoriaanse melodieën verwerkt. Zo is de melodie van Psalm 80 gebaseerd op de paassequens *Vic-timae paschali laudes* (615) en Psalm 141 op de hymne *Conditore alme siderum* (LvdK 226). De psalmen werden – volgens de instructies van Calvijn – eenstemmig en ongebeleid gezongen, echter wel onder leiding van een cantor, de al genoemde Loys Bourgeois. Ook in Nederland werden de psalmen al snel geliefd. Het Geneefse psalter maakt nog steeds deel uit van het *Liedboek*.

Het orgel en andere instrumenten

Het orgel deed in de Middeleeuwen zijn intrede in de kerk. Aanvankelijk werd het niet gebruikt als begeleidingsinstrument, maar klonk het in afwisseling met de gregoriaanse gezangen. Pas later werd het orgel gebruikt om de koor- en gemeentezang te begeleiden. Zoals we al zagen, liet Luther het orgel bespelen tijdens de dienst. Calvijn echter verbood alle instrumentale en meerstemmige vocale muziek: het orgel moest de kerk dus uit. Zover is het in Nederland nooit gekomen, want de orgels waren eigendom van de burgerlijke overheid. Tijdens de diensten moesten ze met gesloten luiken zwijgen, maar voor en na de dienst werd erop gespeeld. Overigens waren er vóór de Reformatie al tegenstanders van het orgel en is het ook altijd geweerd uit de oosters-orthodoxe kerken.

In de calvinistische kerken werd de gemeentezang geleid door een voorzanger. Vaak was dat de schoolmeester, die luidkeels en uiterst langzaam de psalmregels voorzong, lettergreep voor lettergreep. Hierover doen talrijke anekdotes de ronde, zoals over de voorzanger van een dorpje in Noord-Holland, die een beetje mank liep. Op een zondag zou een zekere dominee Prins voorgaan, maar hij kwam niet opdagen. Daar wist

de voorzanger wel een toepasselijk psalmvers bij: 'vest op prinsen geen betrouwen'. Bij een volgende preekbeurt diende de predikant hem – geheel in stijl – van repliek door een andere psalm op te geven: 'k ben door uwe wet te schenden / krom van lenden'¹.

Het moge duidelijk zijn dat het niveau van de gemeentezang vaak te wensen overliet. Daarom gingen er in de zeventiende eeuw stemmen op om het orgel als begeleidingsinstrument te gebruiken. In zijn boekje *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641) pleitte Constantijn Huygens voor orgelbegeleiding. Na jaren van verhitte discussie tussen voor- en tegenstanders werd in 1680 in Amsterdam de orgelbegeleiding van de gemeentezang officieel toegestaan. Andere steden volgden, of hadden dit besluit al eerder genomen. Sindsdien werden de orgels niet meer slechts gedoogd, maar werden ze speciaal gebouwd om de gemeentezang te ondersteunen. In de calvinistische traditie was het orgel tot ver in de twintigste eeuw het enige muziekinstrument in de kerk. Zo huiverig als men eerst was geweest om het orgel in de kerkdiensten te gebruiken, zo huiverig was men later om ook andere instrumenten toe te laten.

In de eenentwintigste eeuw zien we een divers beeld: van kerken die helemaal geen orgel meer hebben tot kerken waarin mondjesmaat andere instrumenten dan het orgel worden toegestaan, waarbij de voorkeur meer uitgaat naar een viool of fluit dan naar een drumstel of saxofoon.

Wat is kerkmuziek?

Terug naar de vraag: wat is kerkmuziek? Kerkmuziek is er in zeer uiteenlopende stijlen, afhankelijk van tijd en plaats. Koor-muziek in een anglicaanse *evensong* in Oxford klinkt heel anders dan samenzang in een kerk in Ghana. Wat echter al die tradities en al die stijlen binnen de kerkmuziek bindt, is dat

¹ Afkomstig van http://www.verhalenbank.nl/extra.php?info=tekst&idnummer=CJ109120&volksverhaal_type=&atu_type=.

het om vocale muziek op bijbels geïnspireerde teksten gaat. Het zingen van de tekst staat altijd voorop.

Ons antwoord bestaat uit twee opmerkingen. De eerste: kerkmuziek is vooral functionele muziek. Dat klinkt misschien zakelijk, alsof zij niet gekwalificeerd zou mogen worden als mooi, hemels, meeslepend et cetera. Niets is minder waar. Het wil alleen zeggen dat kerkmuziek een functie heeft, een liturgische functie. Alleen als de aard van de muziek overeenstemt met haar functie, is kerkmuziek zinvol. Kerkmuziek kan een liturgische handeling begeleiden, of zelf een liturgische handeling zijn. Voorbeelden van handelingsbegeleidende muziek zijn de openingszang of de muziek tijdens collecte of het avondmaal. Op het moment dat er een bepaalde handeling wordt verricht, klinkt er muziek die daarbij past. Praktisch gezien moet deze muziek dus ongeveer even lang duren als de betreffende handeling. Voorbeelden van kerkmuziek die zelf als handeling wordt verricht zijn onder meer het kyrie en gloria, gezongen gebeden als het *Onze Vader* en acclamaties als *halleluja* of *U komt de lof toe*.

De vraag of bepaalde muziek geschikt is als kerkmuziek is dus niet zozeer een kwestie van smaak. Veel meer gaat het erom of de muziek recht doet aan de handeling. De melodie van het *Onze Vader* begeleidt het bidden, ondersteunt een ritueel, en mag daarom niet te veel de aandacht op zichzelf vestigen. Een *gloria* of *halleluja* dat zacht en binnensmonds gezongen wordt, doet geen recht aan de intentie, het lofprijzende karakter, ongeacht de stijl waarin het betreffende gezang getoonzet is.

De tweede opmerking: kerkmuziek is muziek van de hele gemeenschap. Iedereen moet erin kunnen delen en eraan mee kunnen doen. De een als koorzanger, de ander met zijn instrument en de volgende als zanger in de gemeente. Echte kerkmuziek verbindt gelovigen, met als doel de Allerhoogste te prijzen.